

Сяргей Тоць (Гародня)
*кандыдат гістарычных навук, ст. навуковы супрацоўнік
лабараторыі праблемаў рэгіянальнай культуры пры ГрДУ*

Праблемы перыядызацыі беларускага нацыянальнага руху 19 – пачатку 20 ст.

Большасць сучасных еўрапейскіх народаў сфармавалася ў выніку нацыянальных рухаў, станаўленне якіх адбывалася ў канцы 18 – 19 ст. Развіццё гэтых рухаў ішло поруч з радыкальнымі зменамі ў гаспадарчым, палітычным і культурным жыцці. Прычым, на думку многіх даследчыкаў, нацыятворчыя працэсы на ўсходзе нашага кантыненту апырэдзжалі сацыяльна-эканамічныя і палітычныя пераўтварэнні. Разнастайнасць аб'ектыўных умоваў стала прычынай істотных адрозненняў паміж нацыянальнымі рухамі ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе. Іх агульнай асаблівасцю было тое, што ў гэтым рэгіёне многія народы развівалі сваю нацыянальную культуру не дзякуючы дзяржаве, а часта ў супрацьстаянні з ёй. У Заходняй Еўропе, наадварот, менавіта дзяржава найчасцей з'яўлялася галоўным нацыятворчым фактарам. На думку польскага даследчыка Юзафа Хлебавчыка, там існавала фактычна ідэнтыфікацыя паняткаў дзяржава і народ¹.

Вельмі цікавай і складанай праблемай з'яўляецца тыпалагізацыя нацыянальных рухаў у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе. Так, Пётр Вандыч вылучае тут польскую, венгерскую і чэшскую мадэлі. Блізкімі да апошняй былі, на яго думку, харвацкі, літоўскі, украінскі, беларускі і славацкі нацыянальныя рухі, якія П. Вандыч аб'ядноўвае ў адну мадэль ці тып. Для гэтай мадэлі з'яўляліся характэрнымі наступныя рысы: адлеглая і перарваная традыцыя дзяржаўнасці ці тып дзяржаўнасці, звязаны з іншым народам, прычым засталася сцёртай мяжа паміж адным і другім; моцная міфалагізацыя мінулага; нарэшце факт, што нацыянальнае адраджэнне часта было “абуджэннем” толькі патэнцыяльна існаваўшай народнасці, у якой, як у выпадку беларускім, працэс цэласнай нацыянальнай свядомасці не быў яшчэ завершаны ў 20 ст.² Праблемы атаясамлення з традыцыяй уласнай дзяржаўнасці і малалікасць інтэлігенцыі разам са спазненнем прамысловай рэвалюцыі выклікалі неабходнасць звароту да “гераічнага мінулага” ў большай ступені, чым дзе-небудзь. Пры гэтым Вандыч сцвярджаў наступнае: “...Факт, што беларусы і славакі не растварыліся сярод вялікіх народаў як брэтонцы ў Францыі, здзіўляе болей, чым тое, што яны стварылі эфемерную дзяр-

¹ Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.). Warszawa, 1975.

² Wandycz P. Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX – XX ww.) // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. T. 2. Lublin, 2000. S. 159.

жаўнасць”³. Можна пагадзіцца з такой высновай, ці яе аспрэчыць, але важным уяўляецца нам сцверджанне, што беларускі нацыянальны рух развіваўся паводле мадэлі, характэрнай для многіх іншых народаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

З пункту гледжання перыядызацыі нацыянальных рухаў нам уяўляецца вельмі цікавым метадалагічны падыход чэшскага даследчыка Міраслава Гроха. Паводле гэтага падыходу можна вылучыць тры галоўныя фазы ў іх развіцці: фаза **A** – перыяд навуковага зацікаўлення этнічнай супольнасцю, якая з часам мусіць стаць нацыяй; фаза **B** – перыяд агітацыі на карысць дадзенага нацыянальнага руху; фаза **C** – нацыянальны рух набывае масавы характар⁴. З таго часу, калі пэўны народ здабывае ўласную дзяржаўнасць, распачынаецца фаза **D** у развіцці нацыянальнага руху. Такі падыход у цэлым можна стасаваць да развіцця народаў, якія сфармаваліся да ўтварэння ўласнай дзяржавы, г.зн. з апорай на этнічны нацыяналізм. М.Грох выкарыстоўваў азначаны падыход, напрыклад, да аналізу чэшскага, фінскага, фламандскага рухаў.

Удачынненні да беларускага руху, нанашу думку, **фаза A** распачынаецца ў другім дзесяцігоддзі 19 ст. Гэтая з’ява была абумоўлена і цесна звязана з падобнымі працэсамі ў іншых краях Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Вынікам першай фазы павінна было стаць навуковае апісанне этнічнай супольнасці і распаўсюкае мовы.

У Цэнтральнай Еўропе пераход да фазы **B** адбываўся звычайна даволі хутка, што было абумоўлена дынамічнымі эканамічнымі працэсамі і дэмакратызацыяй грамадства. Інакш выглядала сітуацыя на абшарах Расейскай імперыі, дзе яшчэ да 1861 г. панавалі архаічныя прыгонніцкія адносіны. Легальныя формы нацыянальнай агітацыі тут былі практычна немагчымымі. Велізарная маса непісьменнага сялянства разглядала свет праз прызму традыцыйнай лакальнай супольнасці, дзе звычай строга рэгламентаваў сацыяльныя ролі. У гэтым асяроддзі нацыянальная агітацыя не магла разлічваць на поспех, калі не спалучалася з рэлігійнымі лозунгамі. Таму, на нашу думку, неабходна вылучыць **практычна-асветны этап** у развіцці беларускага нацыянальнага руху, які ў пэўнай ступені з’яўляецца пераходным паміж фазамі **A** і **B**, супадаючы з завяршэннем першай і пачаткам другой. Стасоўна да беларускага руху гэты этап распачынаецца ў 1830-х гадах. Умоўным яго пачаткам можна было б лічыць выданне на беларускай мове каталіцкага катэхзісу ў 1835 г. пад назвай *Krótkie zebrańie nauki chrześcijańskiej dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania rzymsko-katolickiego*. Найбольш яркімі асобамі ў гэтым перыядзе з’яўляюцца Ян Чачоті Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч.

Ва ўмовах Расейскай імперыі, дзе, як ужо вышэй гаварылася, любая прапаганда нацыянальнай ідэі, апроч афіцыйнай версіі, была забаронена, да такой прапаганды ўлады адносілі выданне перыёдыкаў на мове этнічнай супольнасці і паг-

³ Тамсама. S. 161.

⁴ Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. Cambridge University Press. 1985; Ён жа. Evropska národní bnutí v 19 století. Společenské předpokladu vzniku novodobých národů. Praga, 1986.

рабаванне школаў з роднай мовай навучання. Больш-менш спрыяльныя ўмовы для рэалізацыі азначаных мэтаў узніклі на мяжы 50-60-х гадоў 19 ст. у часе адноснай лібералізацыі грамадскага жыцця ў імперыі. Украінскія дзеячы ў пэўнай ступені скарысталі гэты шанец. Што датычыць дзеячоў беларускага руху, г. зн. людзей, якія займаліся вывучэннем і папулярызацыяй беларускай культуры і мовы, то большая іх частка да 1863 г. была вельмі моцна заангажаваная у агульнапольскі рух за адраджэнне Рэчы Паспалітай і незалежнасць яе народу як грамадзянска-тэрытарыяльнай супольнасці. Пасля 1863 г. палітычная сітуацыя вельмі істотна змянілася. Несумненным ёсць тое, і пра гэта сведчаць шматлікія факты, што пасля паўстання 1863 г. значна вырасла колькасць людзей, якія пачулі сябе менавіта беларусамі, г. зн. прадстаўнікамі іншай чым расейцы і палякі этнічнай і гістарычнай супольнасці. Аднак гэтая з’ява не была яшчэ настолькі моцнай, каб у існаваўшых грамадскіх умовах праявіцца ў форме нейкіх арганізаваных дзеянняў.

Таму, калі строга прытрымлівацца крытэрыяў, прынятых для Цэнтральна-Усходняй Еўропы, дык **пачаткам фазы В ці агітацыі на карысць беларускай нацыянальнай ідэі патрэбна лічыць 1884 г.**, калі беларускія народнікі арганізавалі выданне часопісу “Гомон”. Гэта дата была зусім не выпадковай, паколькі актывізацыя нацыянальных рухаў тады назіралася ва ўсёй Еўропе. Так, на Украіне адбываецца ідэйна-арганізацыйнае паяднанне нацыянальных рухаў Галіцыі і Падняпроўя. У выданні *Грамада* фармулюецца палітычная платформа ўкраінскага руху. У суседняй з Беларуссю Літве распаўсюджваецца газета *Аўшра*. Адначасова ўзмацняецца роля *ўрадавага нацыяналізму* (тэрмін Бенедыкта Андэрсана – *С.Т.*) у знешняй і ўнутранай палітыцы вялікіх дзяржаваў.

З разгромам народніцкіх групак прыпыняецца беларуская нацыянальная агітацыя. Далейшай знакавай з’явай стала выданне ў 1891 г. Францішкам Багушэвічам *Дудкі беларускай*. Але арганізаванай і паслядоўнай прапаганда беларускай нацыянальнай ідэі стала на пачатку 20 ст., калі паўстае і беларуская палітычная партыя. Да нацыянальнага руху далучаюцца сотні прадстаўнікоў інтэлігенцыі як шляхецкага, так і сялянскага паходжання. Аднак, калі браць зноў жа крытэрыі Цэнтральна-Усходняй Еўропы альбо Галіцкай Украіны ці Літвы, дык адносна *нашаніўскага* перыяду яшчэ нельга гаварыць пра масавы характар беларускага руху. Падобная сітуацыя існавала і на Падняпроўскай Украіне. Такое становішча тлумачылася нізкімі тэмпамі эканамічнай і сацыяльнай мадэрнізацыі і недэмакратычнасцю палітычнага жыцця, якое нават пасля 1905 г. заставалася куды менш ліберальным чым, напрыклад, у Галіцыі, а таксама вельмі моцным асіміляцыйным ціскам на беларускае сялянства з боку расейскай і польскай культураў. У літоўскім выпадку становіць чую ролю адыграла выразная этнічная дыстанцыя ад расейцаў і палякаў, а таксама той фактар, што нацыянальны рух масава падтрымала каталіцкае духавенства.

Толькі крушэнне Расейскай імперыі ў выніку падзеяў першай сусветнай вайны адкрыла магчымасць для пераўтварэння беларускага руху ў масавую з’яву. Першыя праявы гэтага мы знаходзім у 1917 г., калі пачынаецца беларускі рух у

царскім войску, а таксама ў некаторых рэгіёнах, у прыватнасці, на Случчыне. Доказам на карысць прыведзенай тэзы служыць таксама даволі масавае адкрыццё беларускіх школак у Цэнтральнай і Заходняй Беларусі. Разам з тым нацыянальны рух быў яшчэ не настолькі моцны, каб у неверагодна неспрыяльных знешніх умовах абараніць існаванне Беларускай Народнай Рэспублікі.

Безумоўна, што абвяшчэнне БССР з'яўлялася ў галоўнай ступені вынікам беларускага руху. Але несумненным ёсць і тое, што нацыянальная ідэалогія знаходзілася на маргінэсе сярод прыярытэтаў гэтага дзяржаўнага ўтварэння. Толькі ў часы *беларусізацыі* (1924 – 1929 г.) была зроблена спроба ўмацаваць пазіцыі беларускай культуры ў грамадска-культурным жыцці, якая была заранёў вырачана на няўдачу ў палітычных і ідэалагічных рэаліях ССРСР.

Найбольш масавай і сапраўды ўсенароднай падтрымкі дамогся беларускі нацыянальны рух на абшарах Заходняй Беларусі ў складзе польскай дзяржавы. Выдагным паказчыкам гэтага сталі вынікі парламенцкіх выбараў 1922 г., калі беларускае сялянства ўпершыню масава падтрымала сваіх палітычных дзеячоў. А найвышэйшага ўздыму беларускі рух тут дасягнуў у 1926-1928 г. У шэрагах БСРГ апынулася болей ста тысяч сялянаў, што ў стасунку да агульнай іх колькасці з'яўлялася проста неверагодным па еўрапейскіх мерках паказчыкам. Аднак, пачынаючы з 1929 г., назіраецца спад палітычнай актывнасці насельніцтва. На пачатку 1930-х гадоў беларускі рух у польскай дзяржаве ў выніку мэтанакіраваных рэпрэсій з боку дзяржавы быў фактычна разгромлены і ўжо не меў такога вялікага ўплыву. Страшэннае вынішчэнне нацыянальна свядомай інтэлігенцыі адбываецца ў 1930-х гадах у БССР. І таму, калі ўжо ў пасляваенны час завяршаецца працэс індустрыялізацыі Беларусі, а ў выніку урбанізацыі большасць вясковага насельніцтва перабіраецца ў горады, дзе вымушана далучацца да масавай культуры, то беларускі рух ужо не ўяўляў сабой сілу, здольную паспяхова канкураваць з саветызאцыяй і русіфікацыяй, як, напрыклад, украінскі рух у Галіцыі. Вынікам гэтага стала незавершанасць працэсу фармавання беларускай нацыі як сучаснага еўрапейскага народу. Паводле Міраслава Гроха, у апошняй фазе Д развіцця нацыянальнага руху з утварэннем уласнай дзяржаўнасці адбываецца агаясамленне гэтага руху з дадзеным народам. Беларускаму руху гэтай кропкі ў 20 ст. дасягнуць не ўдалося.

Пытанні да С.Токця

Андрэй Кіштымаў (Менск): Які змест, на Ваш погляд, мае паняцце нацыянальны рух?

Генадзь Семянчук (Гародня): Алег Латышонак ужо даўно ставіць тэзу аб ідэалагічнай сутнасці і месцы заходнерусізма ў беларускім нацыянальным руху, у фармаванні беларускай нацыянальнай ідэі. Мяне цікавіць Вашэ меркаванне па гэтым пытанні.

Валянцін Мавец (Менск): Ці з'яўляўся беларускі нацыянальны рух па свайму складу ў асноўным сялянскім?

Адказы С.Тюця

Адказ А.Кіштымаву: На маю думку, нацыянальны рух – гэтаарганізаваная палітычная дзейнасць за правы той ці іншай нацыі. Тут узнікае пытанне адносна ўключэння ў нацыянальны рух фазы А – перыяду навуковага вывучэння пэўнай этнічнай супольнасці. Міраслаў Грох і Юзаф Хлебавчык уводзяць гэтую фазу якраз для т.зв. сялянскіх народаў. Па сутнасці паўстанне нацыянальных рухаў не гэтых народаў магло адбыцца без сфармавання навукова-папулярнага вобразу іх культуры.

Адказ Г.Семянчуку: Мы шмат гаварылі пра заходнерусізм, я лічу што гэта рэгіянальная плынь, якая з аднаго боку канкуравала з беларускім рухам, а з другога – беларускі рух сілкавала і ўзмацняла. Цяжка ўявіць паўстанне беларускай ідэі без этнографіі, мовазнаўцаў, якія па сваіх полядах былі блізкія да заходнерусаў, як той жа Насовіч, Шпілеўскі і інш. Тут справа ў тым, што самі заходнерусы не адмаўляліся ад тэрмінаў “Беларусь”, “беларусы” і часта іх выкарыстоўвалі. Артыкул Станіслава Рудовіча ў 16-м нумары “Беларускіх гістарычных сшыткаў” добра паказвае эвалюцыю многіх заходнерусаў, якія ў 1917 г. сталі на беларускія нацыянальныя пазіцыі.

Адказ В.Мазу: Натуральна, што на пачатковым этапе беларускага руху, як і чэшскага, і славацкага, і іншых цэнтральна-усходнееўрапейскіх нацыянальных рухаў, дзеячамі ў пераважнай большасці былі прадстаўнікі інтэлігенцыі, асобы шляхецкага паходжання, выхадцы з духавенства, у Цэнтральнай Еўропе часта выхадцы з мяшчанства і дробнай буржуазіі. Іншая справа, што для гэтых нацыянальных рухаў, у тым ліку і для беларускага, этнічная культура і мова служылі той асноўнай падставай, якая дазваляла гаварыць пра існаванне народу і ставілася ад пачатку ў аснову нацыянальнага канону, нацыянальных каштоўнасцяў. Змаганне ішло ў першую чаргу за народ, за тое, каб зрабіць нацыяй несвядомае сялянства, і большая частка агітацыйных матэрыялаў прызначалася менавіта для яго.